

Ненад Макуљевиќ (Србија)
Одделение за историја на уметност
Филозофски факултет
Универзитет во Белград
е–пошта: nmakuljevic@gmail.com

ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА ВО СОВРЕМЕНАТА КУЛТУРА НА СЕЌАВАЊЕ ВО СРБИЈА

Апстракт: Меморијализацијата на Првата светска војна во современата српска култура илустрира како овој процес зависел од актуелните политички и општествени трендови. Од 1980 година до денес, споменот на Првата светска војна е ревитализиран преку подигање на бројни споменици. Во текот на 1980-тите и 1990-тите имаше наплив на подигање споменици на воените водачи. Тоа претставуваше јасен знак за милитаризација на српското општество.

Клучни зборови: Прва светска војна, споменици, Србија, Гаврило Принцип.

Една од историските теми околу која се вртеше неодамнешната српска национална култура на сеќавање е учеството и судбината на Србија во Балканските војни и во Првата светска војна од 1912 до 1918 година. Хероите и жртвите на овие војни, обединети под имињата Ослободителни војни или Војни за ослободување и обединување 1912 – 1918 година, биле меморијализирани веднаш по нивното завршување, а во периодот меѓу двете светски војни, низ Србија биле подигнати бројни и разни споменици (Manojlović Pintar 2002: 89–98; Manojlović Pintar 2014: 134–142). Во овој период, сеќавањето на Ослободителните војни ги обедини приватните религиозни форми на сеќавање, колективниот/националниот воен култ, непознатите и познатите борбени херои, страдањата на цивилното население и кралската пропаганда на кралевите Петар I и Александар I Караѓорѓевиќ.

За време на социјалистичката влада, позитивниот став кон улогата на Србија во овие војни не беше компромитиран. Силната лична врска и живото сеќавање за учеството во војната и семејните судбини веројатно одиграле значајна улога меѓу граѓаните на Србија во текот на 1950-тите и 1960-тите. Српските монарси беа отстранети од официјалните сеќавања, како и споменичкото наследство и меморијалните комплекси од територијата на Република Македонија, каде што се случиле значајни битки од Балканските војни и од Првата светска војна и каде што биле лоцирани бројни спомен-обележја. Фокусот на сеќавањето беше насочен кон храброста и страдањето на војниците и на цивилното население.

Донекаде „славењето“ на српската борба во Првата светска војна стана, веќе во 1960-тите, дел од кафеанската музичка култура, што Добрица Косиќ силно го критикуваше како форма на деградација и омаловажување на националната култура: „...марш на Дрина, марш со кој една генерација, генерацијата на татковците на партизаните, една национална армија, ослободителна, целата крвава, маршираше во светската историја, во нејзиниот врвен национален дострел. Тој воен марш, таа чесна и скапа победничка песна, стана завршна мелодија во кафеаните на целата нација, 'туш' на кафеанските групи во Србија. Лирското оплакување за татковината и слободата на српските и југословенските војници од Крф, со модифициран, поточно србизиран текст, стана песна на развратна, глупава младина... Да не ја девалвираме традицијата и моралните и културните вредности на нашиот сериозен, измачен и врвен народ“ (Čosić 2000: 381).

Култот кон Првата светска војна особено бил негуван во националистичките уметнички кругови, а бил истражуван и популаризиран во книжевните дела. Тритомниот роман „Време на смртта“ (Време смрти) од Добрица Косиќ (објавен меѓу 1972 и 1979 година) е веројатно едно од најпопуларните дела во осумдесеттите, а „Книгата за Милутин“ од Данко Поповиќ („Књига о Милутину“ објавена во 1985 година) значително го обликуваше српското национално чувство во текот на 1980-тите. Од друга страна, меморијалниот комплекс, воените гробишта кај Зејнелик во Солун, стана еден вид патриотски ацилак. Во текот на летната сезона го одржуваа и го посетуваа српските туристи, а за него беа објавени и монографски публикации (Đorđević 1976; Sokolović 1986). Прославувањето на годишнините, како што е седумдесетгодишнината од пробивот на Солунскиот фронт во 1988 година, исто така придонесе за популаризација на Првата светска војна. Нагласувањето на важноста на Првата светска војна како основа за разбирањето на значењето и судбината на Србија, како клучна национална историска и идентитетска одредница, доведе до нов бран на подигање јавни споменици.

Споменици посветени на Првата светска војна во Србија биле подигнати и реновирани во текот на децениското комунистичко владеење. Тие не само што беа зачувани туку доведоа и до консолидација на спомените за загинатите во Првата и во Втората светска војна. Имињата на загинатите во Втората светска војна беа додадени на бројни плакети, а на некои места беа создадени и нови обединети споменици (Karge 2014: 74–75). Дополнително легитимирање на сеќавањето на Првата светска војна се случило по состанокот на Советот за зачувување на традицијата на НОБ на 22 мај 1969 година, на кој било истакнато спојувањето на националните и револуционерните традиции (Manojlović Pintar 2014: 164).

Еден пример е од Горна Топлица кај Љиг, каде што локалниот Сојуз на борци, работници и граѓани подигнал заеднички споменик посветен на споменот на оние што „загинале за одбраната и ослободувањето на својата татковина од германските окупатори и нивните соработници во периодот од 1941 до 1945 година и на паднатите војни во ослободителните војни од 1912 до 1918 година“. Консолидацијата на сеќавањата од двете светски војни имала за цел да го прикаже континуитетот на борбата на српскиот народ против окупаторот.

КОМЕМОРИРАЊЕ НА ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА ВО 1980-ТИТЕ

Во 1980-тите, спомениците посветени на Првата светска војна добија порепрезентативни форми, јасно укажувајќи на зголеменото значење и новиот бран на зајакнување на националната култура на сеќавање (Makuljević 2022). Во Мионица, каде што се наоѓа родното место на Војвода Живојин Мишиќ - Струганик, се подигнати два споменика.

Фотографија 1. Споменик на Војводата Живојин Мишиќ, Мионица 1988 г.¹

Споменикот на Рибнички мост, каде што Војвода Мишиќ го запрел повлекувањето на почетокот на Првата светска војна, е создаден од Небојша Митриќ во 1984 година, како и плоча со неговите зборови кажани на таа локација: „Војници, деца, застанете. Исправете се. Свртете ги лицата кон непријателот.“ – Војвода Живојин Мишиќ, ноември 1914 година, Мионица“. Четири години подоцна, во 1988 година, пред општинската зграда во Мионица бил поставен монументален коњанички споменик на Војвода Мишиќ, создаден од Ото Лого. Лого објаснил дека тој го внел ликот на Мишиќ во овој споменик: „Да го земеме, на пример, Војвода Живојин Мишиќ, човек што никогаш не изгубил ниту една битка, човек со исклучителна сила, волја и истрајност... Некои скулптори прикажуваат таква личност како губитник, другите како очајник, а трети како човек што не знае што да прави со себе. Тој не бил ништо од тоа, повторувам, никогаш во целиот негов живот. Напротив, Мишиќ бил одлучен, внимателен, ладен човек. Никогаш не направил ниту еден непотребен

¹ Преземено од книгата Makuljević Nenad, *Memorija i manipulacija. Spomenička politika u Srbiji 1989-2021*. Beograd 2022, 27.

гест. Затоа скулпторот, според мене, мора да го види човекот во целост, таков каков што навистина е!“ (Jevtić 1995: 34). Лого, авторот на неколку социјалистички јавни скулптури, имал значително искуство со монументалните споменици. Во сосема социјалистички реалистички манир, тој ги направил „Споменикот на битката кај Љиг“ во 1981 година и „Споменикот на народниот херој Душан Јерковиќ“ во Бајина Башта во 1987 година. Со монументалност се карактеризира споменикот на Живојин Мишиќ, една од првите коњанички скулптури посветени на националните херои по Втората светска војна. Споменикот се издвојува по својата положба, иконографија и уметнички стил. Поставен пред општинската зграда ѝ дава силен национален карактер на оваа официјална институција. Плочите на постаментот на споменикот ја глорифицираат борбата на Живојин Мишиќ и Србија во Првата светска војна. На предната страна се испишани зборовите на Мишиќ од времето на пробивот на Солунскиот фронт: „Со непоколеблива вера и надеж, херои, напред кон татковината“. На страните се дадени информации за жртвите на Србија и пофалби за српските борци, вклучувајќи ги и зборовите на комунистичкиот функционер д-р Иван Рибар за Живојин Мишиќ: „Војвода Живојин Мишиќ, генијот на нашата војска. Еден од креаторите на нашата држава и ослободителите на нашиот народ и затоа неговите постапки ќе бидат запишани со златни букви во нашата историја“. Споменикот во Мионица може да се гледа не само како точка на конвергенција и преклопување на социјалистичката и националната култура на сеќавање туку и како предвесник на доминацијата на националните споменици во јавниот простор.

Познатата скулпторка Дринка Радовановиќ покажала посебна посветеност на создавањето споменици на хероите од Првата светска војна, пренасочувајќи го својот фокус на националните теми во втората половина на 1980-тите преку создавање на уметнички скулптури и споменици на партизаните (Vukočić 2002). Во 1987 година ги изработила фигурите на Степа Степановиќ и Живојин Мишиќ на коњ. За Текериш, местото каде што се воделе битки и каде што постои спомен-костурница од Церската битка во 1914 година, таа ги создала бистите на Живојин Мишиќ, Радомир Путник, Петар Бојовиќ и Степа Степановиќ во 1988 година (Vukočić 2002: 22). Истата година, ја извајала бистата на Војвода Мишиќ, која била поставена на Белградскиот саем (Vukočić 2002: 221). Литературниот деец Слободан Марковиќ напишал извештај за спомениците на Радовановиќ во 1989 година, нагласувајќи го нејзиното разбирање на суштината и реалноста на трагедијата на српскиот народ во Првата светска војна. Марковиќ ја опишал емоционалната реакција на присутните при откривањето на споменикот на Живојин Мишиќ на 18 ноември 1988 година, истакнувајќи дека солзи им течеле поради огромната возбуда. Тој смета дека поставувањето на спомениците на водачите на српската војска е исправка на историската неправда и е речиси верски чин. Во скулптурите на Радовановиќ пронашол уникатни ликови и „емотивен пристап кон војводите, речиси како да се некаде во Библијата“ (Marković 2002: 44-45). Приказот на Марковиќ за откривањето на споменикот на Војвода Мишиќ илустрира еден вид митолошка интерпретација на национален споменик. Формалните карактеристики на споменикот, во согласност со општите академски правила, биле засенети од важноста на прикажаните личности. Откривањето на споменикот било доживеано како враќање на народните херои и почеток на нивниот нов живот. Споменикот на Живојин Мишиќ на Белградскиот саем не само што ја

прошири топографијата на националното сеќавање туку укажа и на еден нов тренд. Подигнувањето на национален споменик во рамките на белградскиот саемски простор, првенствено посветен на економските активности, јасно сигнализираше нова состојба на српското општество.

Фотографија 2. Споменик на Војводата Живојин Мишиќ, Ваљево 1988 г.²

Споменик на Војвода Мишиќ бил откриен и во Ваљево на денот на општината, 15 септември во 1988 година. Процесот на подигање споменици на хероите од Првата светска војна продолжил и во 1990-тите. Споменикот на Војвода Степа Степановиќ бил поставен во Кумодраж во 1991 година, изработен од Дринка Радовановиќ (Vukočić 2002: 221). Претставува бронзена фигура на Војвода Степа, исправен во воена облека со рацете зад грбот. Нагласена е воената функција на фигурата, а неговото држење одразува контемплација – момент на донесување стратешки одлуки. Реплики на оваа скулптура подоцна биле поставени во Чачак и Лозница. Кумодраж е родното место на Степа Степановиќ, и таму е формиран меморијален комплекс, вклучувајќи ја неговата куќа и споменикот. Поставувањето на споменикот до родната куќа претставува еден модел на формирање спомени на локациите што се поврзани со животите на прикажаните. Најпознатиот југословенски пример за овој модел е во Кумровец, каде што покрај куќата на Тито е поставен споменикот на А.

² Преземено од книгата Makuljević Nenad, *Memorija i manipulacija. Spomenička politika u Srbiji 1989-2021*. Beograd 2022, 30.

Аугустинчиќ. Иконографијата на скулптурите во Кумровец и Кумодраж не е поврзана со нивната локација, со детството и воспитувањето на прикажаните поединци, туку ги истакнува нивните воени личности.

Фотографија 3. Споменик на Војводата Живојин Мишиќ, Ваљево 1988 г.³

Спомен-биста на Војвода Петар Бојовиќ била поставена во паркот Војвода Бојовиќ кај пазарот Калениќ во Белград (1991 или 1993), изработена од Дринка Радовановиќ (Vukočić 2002: 221). Споменикот ја прикажува бистата на Бојовиќ, а подолу се испишани имињата на битките во кои тој учествувал. Спомен-биста на Радомир Путник е поставена на булеварот „Војвода Путник“ во Белград. Дринка Радовановиќ ја создала оваа скулптура во 1991 година (Vukočić 2002: 221). Во Чачак, на почетокот на 1990-тите, била отстранета скулптурата „Девојчиња“ („Девојчице“) од Оскар Бербељ, која се наоѓала пред зградата на поштата. На нејзино место, во 1992 година, била поставена скулптурата на Степа Степановиќ, создадена од Дринка Радовановиќ (Vukočić 2002: 221).

Следејќи ја практиката започната во Мионица и Ваљево во текот на 1980-тите, неколку споменици посветени на водачите на српската војска од Првата светска војна биле подигнати и поставени во урбаното јадро на одредени градови во следната деценија. Споменикот на Радомир Путник во Крагујевац, пред судската палата, бил поставен во 1992 година, дело на Никола-Кока Јанковиќ. Војвода Путник е претставен како стоечка фигура, облечен во војнички мантил, без капа

³ Фотографија Ненад Макуљевиќ.

и со контемплативен поглед. Појавата на Војвода Путник не го нагласува неговото херојство, туку рефлектира стар и контемплативен воин. Овој концепт на споменикот на Војвода Путник го одразува ставот на авторот. Б. Буриќ нагласува: „Ваквиот концепт на споменик на добро познатиот српски херој ја покажува човечката и креативната храброст на авторот, кој среде обновената грижа за националниот идентитет го доведува во прашање конвенционалниот мит за српскиот национален херој, прикажувајќи го како разочаран и скршен човек“ (Burić 2010: 22). Во Нова Варош, на Видовден, свечено е откриен споменикот на Војвода Петар Бојовиќ во 1997 година. Авторот Миодраг Живковиќ бил избран на јавен конкурс во 1992 година (Premiuo Miodrag Živković, PPmedia). Војвода Бојовиќ е прикажан како стоечка фигура, облечен во воена облека.

Општинското собрание на градот Шабац одлучило на крајот на 1992 година да се подигне спомен-фонтана и Споменик на воените одликувања од Првата светска војна. Споменикот на воените одликувања на градот Шабац (Споменик ратних одликувања града Шапца „Српског Вердена“) е создаден од скулпторот Милисав-Мија Томаниќ, кој престојувал во Цеље. Поради меѓународните санкции, споменикот не можеше да се пренесе во Србија до 2008 година, кога конечно беше донесен и поставен во центарот на градот Шабац (Grčić, Spomenik). Споменикот, кој ги претставува добиените воени одликувања, внесува новина во српската споменична култура.

Споменикот на солунските доброволци е подигнат во селото на Алекса Шантиќ кај Сомбор во 1998 година (Spomenici, Soinfo). Ова село било формирано од доброволци во Првата светска војна. Споменикот содржи апстрактни скулпторски декорации со натпис: „Благодарните потомци на славните предци“. Споменик на солунските борци, основачи на селото, бил подигнат и во селото Растина кај Сомбор во 1998 година (Spomenici, Soinfo).

Спомениците посветени на Првата светска војна само делумно ја следат постарата практика. Забележливо е дека во најголем дел од нив се претставени воени команданти на српската војска, како Живојин Мишиќ, Радомир Путник, Петар Бојовиќ и Степа Степановиќ, а се изработени од Дринка Радовановиќ. Изразениот акцент на меморирањето на воените команданти укажува на промена во начинот на кој се паметат Ослободителните војни од 1912 до 1918 година. Комеморацијата на жртвите, паднатите војни и цивилите е потисната, додека вниманието на јавноста е насочено кон воените лидери. Овој тренд, со нагласување на воените лидери, е јасен знак за милитаризација на српското општество, беспрекорно вклопувајќи се во климата на потрага и препознавање на новиот српски (воинствен) водач, пронајден во ликот на Слободан Милошевиќ. Ова секако не е случајност, бидејќи академскиот и уметничкиот круг што ја поддржуваше работата на Дринка Радовановиќ истовремено претставуваше истакнат дел од српската националистичка елита.

СПОМЕНИЦИТЕ И СТОГОДИШНИНАТА ОД ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

Во годините помеѓу 2012 и 2018 година беше одбележана стогодишнината од Балканските војни и Првата светска војна (Makuljević 2022). Дебатата за причините за војната доминираше во српското јавно мислење, отстапувајќи од трендовите во европската култура на меморија. Европската комеморација одразуваше повисоко ниво на помирување меѓу завојуваните страни, поттикнувајќи свечено сеќавање на загиналите и размислување за секојдневниот живот и цивилното искуство за време на војната. Во согласност со новите европски односи и напорите за помирување, беше подигнат споменикот „Прстенот на сеќавањето“ (The Ring of Remembrance, L'Anneau de la Mémoire) во Аблен-Сен-Назер на поранешниот Западен фронт.

Српското сеќавање на Балканските војни и Првата светска војна беше оптоварено со неодамнешните политички наследства, што резултираше со скромни и несоодветни комеморации. Дури и гробовите на српските војници надвор од Србија не беа достоинствено одбележани.

Во Шабац, на 24 август 2014 година, на денот на битката кај Цер, беше поставена спомен-фонтана со натпис во чест на „јунаците од победата во Цер и сите жители на Шабац што загинаа во Првата светска војна“ (Šabac, RTS). Во Прокупље, врз основа на иницијатива од 2015 година, беше основан меморијален парк со споменик на Чедомир Ристиќ посветен на „Железниот полк“, единица на српската војска во војните од 1912 до 1918 година. Споменикот, откриен во 2018 година, има основа во облик на крст и конструкција на крст. На него има натписи со имињата на борците што учествувале во „Железниот полк“, како и со имињата на ослободените градови во 1918 година (Otkriven spomenik, RTS).

Еден од значајните споменици што ја одбележаа стогодишнината од Првата светска војна е Споменикот на големата победа во Ужице, откриен во 2018 година (Kovačević, N., Spomenik). Споменикот висок 5,8 метри е реплика на скулптурата на Ѓорѓе Јовановиќ „Голема Србија“ од 1901 година, која била уништена за време на Првата светска војна. На неа е прикажана алегориска персонификација на Србија со лаворов венец на главата, која држи круна горе во десната рака и знаме во левата (Makuljević 2006: 215). Пред нејзините нозе е крунисаниот двоглав орел. Споменикот го иницираше високиот државен функционер Никола Селаковиќ, изработен е од скулпторот Светомир Радовиќ, а архитектонскиот дизајн и основата ги осмисли архитектот Владимир Лојаница.

Иако користењето на постари модели за современи спомен-скулптури не е невообичаено, примерот од Ужице е редок бидејќи имало намерно преименување на неговиот наслов. Скулптурата „Голема Србија“ стана „Споменик на големата победа“, а моделот од 1901 година стана споменик на загиналите во војните од 1912 до 1918 година. Ваквиот пренос на значењето и промената на името мора да има повеќе причини. Иако на церемонијата на откривањето во својот говор градоначалникот

на Ужице зборуваше потврдно за идејата за Голема Србија од времето на 1901 година, Никола Селаковиќ предупреди дека само некој злонамерен ќе му припише на споменикот „конотација каква што не му припаѓа“ (Kovačević, N., Spomenik). Очигледно е дека споменикот не може да се именува по неговиот оригинален скулпторски модел за да се избегнат негативни политички реакции. Истовремено, изборот на оваа скулптура на Ѓ. Јовановиќ за спомен-моделот покажува дека споменикот во минатото имал намера да ја слави српската нација од минатото и да ги истакне актуелните власти, како што беше наведено во говорите за време на откривањето.

Меѓу најзначајните нови државни меморијални комплекси посветени на настаните од крајот на Првата светска војна се споменикот на кралот Петар, Музејот и Паркот на присоединувањето (Muzej prisajedinjenja) во Нови Сад. На стогодишнината од присоединувањето на Војводина кон Србија, на голема јавна церемонија на 25 ноември 2018 година, „претседателот Александар Вучиќ изјави дека Војводина е Србија, и секогаш ќе биде така“ (Kovačević, S., Put budućnosti).

Музејот на присоединувањето е составен дел на Музејот на Војводина, основан во 2016 година на иницијатива на покраинската влада на Војводина. Споменикот на кралот Петар, создаден од Зоран Ивановиќ, е монументална коњаничка статуа (приближно 10 метри во висина). Кралот е претставен во воена униформа, во десната рака држи свиток, а во левата капа.

Истовременото отворање на музејот, паркот и споменикот укажува на значителен пробив во просторот за јавното сеќавање на Нови Сад. Тие не само што претставуваа комеморација на историски настан туку имаат и актуелно политичко значење. Тие го зајакнаа српскиот карактер на Нови Сад и Војводина, спротивставувајќи се на идеите за автономија и етничка посебност на Војводина.

Стогодишните комеморации влијаеја на интензивирањето на политиките на сеќавања, но се случиле во сенката на меѓународните политички ограничувања, особено во однос на одбележувањата на Балканските војни и Првата светска војна. Сеќавањето на овие војни имаше значително влијание врз зајакнувањето на националното чувство на Србија во текот на 1980-тите и 1990-тите, што доведе до подигање на поголем број споменици отколку во јубилејните години 1912 – 1918.

ГАВРИЛО ПРИНЦИП

Дебатата за Србија и за нејзината одговорност за Првата светска војна беше тесно поврзана со толкувањето на личноста на Гаврило Принцип. Гаврило Принцип бил член на Млада Босна и еден од атентаторите на австроунгарскиот надвојвода Франц Фердинанд, чие убиство во Сараево на 28 јуни 1914 година било поттик за избувнување на војната. Додека во југословенската и српската културна меморија Принцип беше херој, во дел од европската литература беше толкуван како терорист.

Веројатно поради атмосферата околу толкувањето на историската личност на Принцип, што беше дополнително нагласено со книгата „Месечарите“ (The

Sleepwalkers) на Кристофер Кларк, властите во Србија не му подигнаа споменик (Clark 2012). Наместо тоа, тој дојде како подарок од Република Српска. Споменикот е излеан според моделот од српско Сараево, дело на скулпторот Зоран Кузмановиќ, а е поставен во Финансискиот парк во Белград (Plić, Princić). За време на церемонијата на откривањето, српскиот претседател Томислав Николиќ истакна дека Принцип е херој и симбол на ослободителните идеи, додека Милорад Додик, претседателот на Република Српска, изјави дека споменикот ја претставува актуелната борба на Србите за слобода (Ristic, Serbia).

Интересно, се забележува дека споменикот е инициран од премиерот Александар Вучиќ (Ristic, Serbia). Годишнината од смртта на Гаврило Принцип на 28 април 1918 година е вклучена во официјалниот календар на државните прослави на Република Србија, а местото на нејзиното одбележување е споменикот во Финансискиот парк (Državni program). Ова укажува дека овој споменик, иако е подарок од Република Српска, е целосно прифатен и интегриран во најважните државни места на сеќавања.

Комеморирањето на Првата светска војна во современата српска култура илустрира како овој процес зависел од актуелните политички и општествени трендови. Во текот на 1980-тите имаше наплив на подигање споменици на воени водачи, при што сеќавањето на војниците и цивилите постепено се запоставуваше. Ова значи јасна милитаризација на српското општество и нов бран на национализам во Србија. Во времето на стогодишнината од почетокот на Првата светска војна, српскиот јавен дискурс беше оптоварен со прашањето за вината за избувнувањето на војната. Улогата на Гаврило Принцип, атентаторот на Франц Фердинанд, беше особено проблематизирана, што доведе до тоа српските власти да не подигнат споменик во негова чест, туку да примат споменик како подарок од Република Српска.

Литература

- Burić, Bojana. 2010. „Nikola-Koka Janković“. Во: Nikola-Koka Janković: skulpture i crteži. Beograd: Galerija SANU, 11–24.
- Clark, Christopher. 2012. The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914. London: Penguin Books.
- Ćosić, Dobrica. 2000. „O civilizaciji, naciji i drugom“ (1965). Во: Ćosić, Dobrica. Nada i akcija. Beograd: Filip Višnjić.

„Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“. <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/drzavni_program_lista_zvanicnika.pdf> пристапено на: 18.11.2023,

Dorđević, Vojin M. 1976. Srpsko vojničko groblje na Zejtinliku u Solunu: sa dodatkom savezničkih grobalja na istom mestu. Beograd: Vojin M. Đorđević.

Grčić, Ljiljana. „Spomenik ratnih odlikovanja grada Šapca (‘Srpskog Verdena‘)“. Srpsko geografsko društvo. <<http://www.sgd.org.rs/publikacije/zemlja%20i%20ljudi/58/2008%20-%20Ljiljana%20Grcic%20-%20Spomenik%20ratnih%20odlikovanja%20grada%20Sapca.pdf>> пристапено на: 17.11.2023.

Ilić, J. „Princip naizgled deluje mirno, ali telo odaje tenziju“. Novosti 25.6.2015. <<https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html%3A554605-Princip-naizgled-deluje-mirno-ali-telo-odaje-tenziju>> пристапено на: 18.11.2023.

Ivanović, Zoran. <<http://zoransculptor.com/petar.html>> пристапено на: 18.11.2023,

Jevtić, Miloš. 1995. Kontrasti Ota Jovana Loga. Beograd: Društvo umetnika „Stari grad“.

Karge, Hajke. 2014. Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?. Beograd: Biblioteka XX vek.

Kovačević, N. „Spomenik Velikoj pobedi otkriven u Užicu“. Danas 31.10.2018. <<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/spomenik-velikoj-pobedi-otkriven-u-uzicu/>> пристапено на: 17.11.2023.

Kovačević, Snežana. „Put budućnosti utkan pre jednog veka“. Politika 25.11.2018., <<https://www.politika.rs/sr/clanak/416534/Put-buducnosti-utkan-pre-jednog-veka>> пристапено на: 17.11.2023.

Makuljević, Nenad. 2006. Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku. Beograd: Zavod za udžbenike.

Makuljević, Nenad. 2022. Memorija i manipulacija: spomenička politika u Srbiji 1989–2021. Beograd: Biblioteka XX vek.

Manojlović Pintar, Olga. 2002. „Blago i njima jer su slavno pali za otadžbinu, kralja i slobodu‘: Kult palih vojnika u Italiji i Jugoslaviji u godinama između dva svetska rata“. Godišnjak za društvenu istoriju 1/3, 79–98.

Manojlović Pintar, Olga. 2014. Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju: Čigoja štampa.

Marković, Slobodan. 2002 . „Vojvode“. Bo: Vukočić, Branko (ed.). Drinka Radovanović. Beograd: Vojska, 44-45.

Muzej prisajedinjenja 1918. godine. <<https://www.muzejvojvodine.org.rs/lat/muzej-prisajedinjenja-1918-godine-2/>> пристапено на: 18.11.2023.

„Otkriven spomenik 'Gvozdenom puku' – 'pokornost pred onima koji su nas učinili nepokorenima'“. RTS. <<https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/3286705/otkriven-spomenik-gvozdenom-puku-u-prokuplju-.html>> пристапено на: 17.11.2023.

„Preminuo Miodrag Živković, autor spomenika Svetom Savi i vojvodi Bojoviću“, PPmedia, <<https://ppmedia.rs/preminuo-vajar-miodrag-zivkovic-autor-spomenika-svetom-savi-i-vojvodi-bojovicu/>> пристапено на: 17.11.2023.

Ristic, Marija. „Serbia Unveils Monument to Gavrilo Princip“. Balkan Transitional Justice. <<https://balkaninsight.com/2015/06/29/serbia-reveals-monument-to-gavrilo-princip/?lang=sr>> пристапено на: 18.11.2023.

Sokolović, Miodrag. 1986. Zejtinlik: srpsko vojničko groblje u Solunu. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

„Spomenici“. Soinfo.org. <<https://www.soinfo.org/sombor/turizam/znamenitosti/spomenici/>> пристапено на: 17.11.2023.

„Šabac, spomen-česma za stradale u Velikom ratu“. RTS. <<https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/1679884/sabac-spomen-cesma-za-stradale-u-velikom-ratu.html>> пристапено на: 17.11.2023.

Vukočić, Branko (ed.). 2002. Drinka Radovanović. Beograd: Vojska.